

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/122727>

Please be advised that this information was generated on 2019-04-19 and may be subject to change.

De 'libanonisering' van het Midden-Oosten in 2013?

Wordt het Midden-Oosten, net als Libanon, een gebied waar anderen hun oorlogen voeren? Nu de dictators verdreven zijn, komt de woede van de bevolking naar boven. Verschillende groepen vechten na jarenlange onderdrukking voor hun plaats in de samenlevingen van het Midden-Oosten. Hun belangen en wensen botsen. Doordat de staten verzwakt zijn en de maatschappij sterk verdeeld, is de regio kwetsbaar voor invloeden van buitenaf.

Stevent het Midden-Oosten in 2013 af op een ramp en is de Arabische lente definitief overgegaan in een barre winter zoals de kranten ons voorhouden?

Het Midden-Oosten is zo lang onder het gezag geweest van dictaturen en de vraagstukken op economisch, sociaal en cultureel/religieus gebied zijn zo groot, dat veel van de huidige problemen onvermijdelijk zijn. Voor een groot deel komt dit voort uit de onderdrukte rechten die inwoners van de regio nu opeisen en die bepalend zullen zijn voor de komende tijd. Met de verdrijving van de dictators zijn de regimes weliswaar niet volledig verdreven, maar de opgekropte woede van de bevolking over de onderdrukking van haar rechten komt op allerlei manieren naar boven.

Er zijn verschillende soorten rechten. De civiele rechten moeten gelijkheid voor de wet, eerlijke rechtspraak, een grotere vrijheid van meningsuiting, en het recht op vreedzaam verzet, zoals sit-ins of stakingen verankeren. Op het gebied van politieke rechten eisen de inwoners van landen die een omwenteling hebben meegemaakt de mogelijkheid hun stem uit te brengen, politieke partijen op te richten, hun regering ter verantwoording te roepen en corruptie aan te pakken. Ook staan sociale rechten op hun verlanglijstje: banen, beter onderwijs, pensioenen. Voor islamisten (die een politieke islam voorstaan, gebaseerd op een conservatieve interpretatie van de Koran) zijn religieuze rechten (toepassing van de *sharia*) van essentieel belang, terwijl voor secularisten (die tegen vermenging van

politiek en religie zijn) en culturele minderheden de culturele rechten en erkenning van individuele of groepsrechten cruciaal zijn.

Al deze rechten zullen de komende jaren nog een belangrijke rol spelen in de politiek. Niet voor niets is de strijd om de grondwetten in Tunesië, Egypte en Libië zo heftig. Elk artikel wordt zwaar bevochten en nergens wordt zo heftig over gedebatteerd als over art. 2: de plaats van religie. Het probleem is dat veel van deze rechten in strijd met elkaar zijn. De invoering van de sharia gaat ten koste van de vrijheid van meningsuiting en het principe van gelijkheid waar vrouwen en minderheden zich op beroepen. Het ongebreidelde recht op staken belemmert economische groei. Daarnaast zijn er allerlei belangengroepen die helemaal geen verandering willen. Het beste voorbeeld is het Assad-regime in Syrië, maar het geldt ook voor de militairen in Egypte, of koning Muhammad VI in Marokko. Ook de Golfstaten doen er alles aan om veranderingen in eigen land en elders in de regio tegen te houden of naar hun hand te zetten.

Maar het zijn niet alleen belangen die de ontwikkelingen bepalen. Voor een groot gedeelte is het onkunde. Vanwege de lange overheersing van de dictaturen heeft bijna geen van de huidige leiders in Tunesië, Libië en Egypte of Syrië veel politieke ervaring opgedaan. Als ze legitimiteit hebben, dan is dat vooral te danken aan de strijd tegen de dictators, maar die kunnen ze snel verspelen als ze de eisen van de bevolking niet inwilligen. Aangezien

Roel Meijer is senior onderzoeker bij Instituut Clingendael en docent moderne geschiedenis van het Midden-Oosten aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

die haaks op elkaar staan en ze onder enorme druk staan te 'leveren', branden ze in snel tempo op.

Ten slotte spelen regionale en internationale invloeden een grote rol. Als we ervan uitgaan dat de hartlanden van het Midden-Oosten die een omwenteling meemaken (Syrië, Egypte, Libië, Tunesië) het strijdtoneel vormen omdat ze het kwetsbaarst zijn (de Golfstaten hebben voorlopig hun bevolkingen afgekocht, de oppositie in Bahrein is tijdelijk volledig onderdrukt en Jemen is met de nieuwe president in een impasse geraakt), dan zien we dat de strijd zich afspeelt op twee terreinen. In Syrië is het vooral een militaire strijd, waarbij Saudi-Arabië, gesteund door Qatar, een strijd voert tegen de Iraanse invloed in Syrië, terwijl in Tunesië, Egypte en Libië de strijd wordt gevoerd op het ideologische en politieke vlak tussen islamisten en secularisten. Vanwege hun grensoverschrijdende karakter en allesbepalende uitkomst voor de toekomst van het Midden-Oosten, roepen beide conflicten regionale en internationale krachten op.

Nieuwe vrijheden

De strijd wordt met zo veel felheid gevoerd omdat de vrijheden zoveel groter zijn geworden en de fase van het sluiten van compromissen of het verankeren van die rechten nog moet beginnen.

Dit geldt in het bijzonder voor civiele rechten. De persvrijheid is ongekend in de landen die een revolutie hebben meegemaakt. In Tunesië, waar de dictatuur van Ben Ali de vrijheid van meningsuiting tientallen jaren onderdrukte, zijn tientallen nieuwe kranten en evenzoveel nieuw tv-stations opgericht, en is de meningsuiting via Facebook en blogs onbepaald. Hetzelfde geldt voor Libië, waar voor het eerst publieke debatten plaatsvonden. Egypte kende al een grote mate van vrijheid van meningsuiting, maar de discussies zijn tien keer zo interessant geworden sinds de val van Mubarak. Het zal niet mogelijk zijn dit alles snel te onderdrukken.

Ook qua politieke vrijheden heeft de regio een ongekende ontwikkeling doorgemaakt. Na de val van de dictators in Tunesië, Egypte en Libië was het gemakkelijk om politieke partijen op te richten. Voor het eerst hebben er vrije verkiezingen plaatsgevonden: in Tunesië (oktober 2011), in Egypte (november 2011-februari 2012), in Marokko (september 2011) en in Libië (juli 2012).

Religieuze vrijheden zijn ook enorm toegenomen. De Moslimbroederschap kan zich vrij organiseren, haar eigen politieke partij oprichten en allerlei

Een demonstrant in Bahrein. De strijd heeft hier een militaire vorm aangenomen.

Foto Al Jazeera's Sara Hassan

stichtingen in het leven roepen. Maar ook de veel strengere salafisten kunnen zich uiten. Deze vrijheden gaan echter ten koste van de vrijheid van minderheden.

Dit neemt niet weg dat mensenrechtenorganisaties Amnesty International en Human Rights Watch voortdurend alarmerende geluiden laten horen over schendingen van mensenrechten door de politie, maar deze zijn veel geringer dan voorheen, behalve in die landen waar de strijd een militaire vorm heeft aangenomen, zoals in Syrië en Bahrein.

Islamisten kunnen zich profileren

Het probleem is dat deze vrijheden vooral de islamisten in de kaart hebben gespeeld. Hoewel de islamistische partijen gedurende de afgelopen dertig jaar belangrijke veranderingen hebben doorgemaakt en in veel opzichten in democrati-

Salafisten
zijn actief in
het voeren
van symbool-
politiek:
aanvallen op
cafés en het
kort en klein
slaan van
kunstgalerieën

sche richting zijn opgeschoven, staan ze, wat de prominente Egyptische denker Fouad Zakaria 'illiberal democracies' noemt, voor: ze zijn voor volkssoevereiniteit, maar niet voor pluralisme en zeker niet voor individuele rechten. Of als hun leiders dat wel pretenderen te zijn, bestaan er allerlei stromingen binnen de bewegingen die heel conservatief zijn. Een complicerende factor is dat ze geen onderscheid maken tussen Gods wil en de wil van het volk. Voor islamisten is dat één. Hun verkiezingsoverwinningen in Egypte en Tunesië schijnen deze stelling alleen maar te bevestigen.

Salafisten drukken hun conservatieve stempel

De problemen worden verergerd door een sterke opkomst van de salafisten die als strenger in de leer worden beschouwd. Deze stroming is eigenlijk doordrongen van een sterke anti-politieke tendens. Dit maakt het voor meer pragmatische islamisten, zoals de Moslimbroederschap in Egypte en Ennahda in Tunesië, erg moeilijk compromissen te sluiten. Vooral in Tunesië, waar de culturele strijd het hevigst is tussen de secularisten (zelf ook vaak weer aanhangers van het Franse extreme *laïcité*) en de islamisten, zijn de salafisten zeer actief in het voeren van louter symboolpolitiek: aanvallen op cafés waar alcohol wordt geschonken, agitatie tegen televisiestations die westerse films uitzenden, het kort en klein slaan van kunstgalerieën.

Deze druk blijft echter niet beperkt tot cultuur en vrijheid van meningsuiting. Ook de rechterlijke macht staat onder druk van conservatieve groepen. Zo werd in Tunesië de directeur van het televisiestation *Nessma* onder druk van de salafisten veroordeeld voor het uitzenden van de film *Persepolis* waarin God werd afgebeeld. Hij kreeg wel een veel lichtere straf dan de salafisten eisten.

Seculiere stromingen zijn zwak

Vanwege de zwakke positie van de secularisten wordt de strijd inzake vrijheden des te heviger uitgevochten. Bij de algemene verkiezingen werden de sterk verdeelde secularisten in Tunesië en Egypte gedecimeerd door de islamisten. Dit heeft tot uiteenlopende reacties geleid. Liberalen die niet democratisch zijn, hebben een heimwee naar de oude dictaturen die de islamisten van de macht weghielden. Een ander deel benadrukt vooral het belang van individuele rechten en hecht veel waarde aan de strijd voor liberale grondrechten. Als deze rechten eenmaal verankerd zijn in de grondwet, voelen zij zich minder bedreigd door de isla-

misten, die individuele vrijheden zoals vrijheid van meningsuiting willen beperken. De derde groep probeert zich te verenigen en voert het verzet tegen de islamisten vanuit allerlei politieke en maatschappelijke organisaties, daarbij ondersteund door de media.

Polarisering is het gevolg

Het gevolg is een heftige polarisering die vooral in 2012 gestalte heeft gekregen, nadat de islamitische regeringen aan de macht waren gekomen. Dit is het geval in Tunesië. Waar secularisten voorheen de gematigde Ennahda-partij het voordeel van de twijfel gunden, zijn deze 'wittebruidsweken' voorbij. Gedurende het afgelopen jaar is de coalitieregering van islamisten en secularisten meerdere keren in ernstige botsing gekomen. In Egypte is sinds de overwinning van Muhammad Morsi als president in juni 2012 het vertrouwen in de Moslimbroederschap ernstig gedaald, met als dieptepunt zijn constitutionele verklaring van 22 november, waarin hij veel macht naar zich toe trok. Zo zou de commissie die de grondwet moest schrijven immuniteit krijgen. Onder grote druk van de bevolking trok Morsi de verklaring op 8 december weer in.

Voor een niet onbelangrijk deel is dit wantrouwen het resultaat van onkunde en onbekwaamheid en het fout inschatten van de critici en de tegenkrachten in de maatschappij. Het gevolg hiervan is dat leden van het oude regime steeds vaker coalities sluiten met de seculiere revolutionairen. Dit gebeurde tijdens de demonstraties op het Tahrir-plein, toen Morsi zijn constitutionele verklaring afkondigde. In Tunesië kondigde de vroegere premier Beji Caïd Essebsi in juni 2012 aan een nieuwe partij op te richten om zodoende alle seculiere krachten te verenigen tegen de islamisten.

De polarisatie heeft twee belangrijke negatieve consequenties. Hervormingen worden geblokkeerd en staat en maatschappij vallen uiteen.

Blokkade van hervormingen

Noodzakelijke hervormingen vinden geen doorgang door de polarisatie. Er worden te weinig wetten uitgevaardigd die de revolutie en de nieuwe vrijheden verankeren. Juist omdat de revoluties tamelijk vreedzaam zijn verlopen (behalve in Syrië en Bahrein), kunnen hervormingen alleen plaatsvinden als ze op basis van overleg en wetgeving worden doorgevoerd. Komen die compromissen niet tot stand en is er geen consensus, dan blijven de hervormingen uit.

Dit geldt voor allerlei terreinen. Zo blijven de nieuwe liberale Tunesische perswetten die in de overgangperiode waren voorgesteld, steken omdat de regering ze niet ondersteunt; de onafhankelijke vakbonden in Egypte, die inmiddels gezamenlijk evenveel leden tellen als de officiële corporatistische vakbond, worden niet erkend omdat Morsi vindt dat ze de economie ondermijnen; een nieuwe NGO-wet die de sector moet ontdoen van vroegere staatsbemoeienis wordt evenmin aangenomen.

Hoewel deze maatregelen belangrijk zijn, blijven nog veel belangrijker zaken, zoals de hervorming van het Egyptische ministerie van Binnenlandse

het ontslaan van 81 rechters door het Tunesische ministerie van Justitie, worden door vakbonden verworpen omdat het in strijd zou zijn met de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht.

Uiteenvallen van staat en maatschappij

De tweede consequentie van de polarisering is dat de maatschappij in deze landen uiteen dreigt te vallen in aparte eenheden, met aan de ene kant de secularisten en aan de andere kant de islamisten. Dit is het duidelijkst te zien in de traditionele media (radio, tv), die vooral in handen is van se-

Veel landen in het Midden-Oosten dreigen nu uiteen te vallen, met aan de ene kant de secularisten en aan de andere kant de islamisten. In Bahrein (foto) gebeurt dat niet op vreedzame wijze. Foto Al Jazeera's Sara Hassan

Zaken, met de gevreesde veiligheidsdiensten, liggen. Vanwege hun snel afbladderende legitimiteit zijn regeringen niet in staat de echte belangen van het oude regime aan te pakken. In de heftig ontbrande strijd met de liberalen zijn de nieuwe machthebbers geneigd concessies te doen aan de zogenaamde 'overblijfselen', de *feloul*, van het vorige regime.

Maatregelen die wel worden genomen en op zich zelf op brede steun kunnen rekenen, zoals

cularisten en die zich steeds meer keert tegen de islamisten. Vakbonden zijn veelal ook tegen de islamisten, die (ondanks hun gedweep met sociale rechtvaardigheid) een liberaal-economisch programma hebben omarmd.

Het is ook merkbaar in de sterk verdeelde rechterlijke macht in Egypte. Het Constitutionele Hof staat onder leiding van ex-Mubarakisten, het Hof van Cassatie is pro-Moslimbroederschap en de Rechterclub wordt weer geleid door ex-regime-

Na de val van de dictators zijn de Golfstaten enorme invloed gaan uitoefenen in het Midden- Oosten

leden. Verreweg het grootste gedeelte is tegen inmenging van buitenaf; haar grootste overwinning was toen de nieuwe procureur-generaal die door Morsi was aangesteld, ontslag nam omdat hij zijn werk niet kon uitvoeren.

Waar ideologische tegenstellingen een minder grote rol spelen, zoals in Libië, dreigt het land daarentegen uiteen te vallen in verschillende regio's die hun culturele vrijheden opeisen. Zo verklaart het westelijke Cyrenaica zich op een gegeven moment af te willen scheiden. Vaak heeft dit een economische achtergrond. In Tunesië voert het arme westen een permanente strijd tegen het rijke oosten, dat geen maatregelen neemt tegen de hoge werkloosheid.

Het meest extreem is deze verdeeldheid in Syrië, waar steden verdeeld zijn in wijken die voor of tegen Assad zijn. Ook hier is de kans groot dat het land uiteenvalt in verschillende regio's, waarbij het noorden voor een groot deel in handen is van de rebellen en het midden en oosten nog onder controle staan van het Assad-regime.

Deze verdeeldheid ondermijnt de effectiviteit van de staat. Delen van de staat worden losgeweekt door tegen elkaar strijdende eenheden die hun eigen belangen en rechten bevechten ten opzichte van die van andere groeperingen. Ook hier is Syrië weer een extreem voorbeeld, waarbij de staat langzaam maar zeker zijn greep over grotere delen van het land verliest en wijkorganisaties veel overheidstaken beginnen over te nemen.

Minderheden

Minderheden zijn de eerste die te lijden hebben van de verzwakking en ondermijning van de staat. Vaak afhankelijk van de vroegere dictaturen die de minderheden steunden tegen de islamisten die de meerderheid claimden te vertegenwoordigen, zijn ze na de revolutie in een moeilijke positie gekomen. In Tunesië is het de kleine joodse groep in Djerba die zich bedreigd voelt door salafisten en andere groepen, ondanks garanties van president Marzouki dat ze volledig veilig zijn. In Egypte moeten de Kopten nu direct onderhandelen met de Moslimbroederschap, terwijl ze voorheen door Mubarak werden beschermd. In Syrië zijn het de christenen, heterodoxe moslims (druzen, isma'ïlieten, etc.) en de alewieten die zich steeds meer bedreigd voelen.

Buitenlandse invloed

Mede onder invloed van de verzwakking van de staat en de opdeling van de maatschappij worden

landen als geheel kwetsbaar voor invloeden van buitenaf, die het land binnendringen en delen van de economie, stadswijken, en in Syrië zelfs grondgebied (radicale jihadi), onder controle krijgen.

De enorme invloed die de Golfregio in het Middellandse-Zeebekken is gaan uitoefenen na de val van de dictators, is een van de grootste regionale veranderingen. Het duidelijkst is dat te zien in Syrië, waar Saudi-Arabië en Qatar de oppositie vanaf het begin ondersteunden en zich sinds de escalatie van het gewapende conflict achter de salafisten hebben gesteld. Eerder had Qatar zich al achter de opstandelingen in Libië geschaard. Economisch groeit hun invloed in alle landen waar de dictaturen zijn gevallen.

In religieus en cultureel opzicht weten de Golfstaten ook invloed uit te oefenen via het salafisme. Regionale, Arabische tv-stations weten het salafisme te verspreiden in Tunesië en Egypte, hoewel in het laatste land het salafisme veelal een eigen weg gaat en zich weinig gelegen laat aan de apolitieke Saudische salafis.

Maar de invloed van buitenaf is niet alleen beperkt tot de Golf. Ook de secularisten weten buitenlandse aanhang te mobiliseren. Het beste voorbeeld is de westerse steun die de opstandelingen in Benghazi wisten te verkrijgen voor hun strijd tegen Khadaffi in maart 2011. Het Westen komt herhaaldelijk in actie om de rechten van minderheden, vrijheid van meningsuiting of organisatie te verdedigen; en de laatste tijd is dat tegen de islamisten. Het afdrucken of op Facebook zetten van provocerende cartoons en het tentoonstellen van moderne kunst, roepen reacties uit van salafisten, die stevast weer tot verontwaardiging leiden in het Westen.

In Syrië komen nationale, regionale en internationale invloeden bij elkaar en vindt een samenballing plaats van de krachten die zijn vrijgekomen na de Arabische Lente. Werd aanvankelijk de strijd gevoerd tegen het regime van Assad, twee jaar later botsen hier alle elementen die elders in de regio zijn losgewoeld. Regionale en internationale belangen om stabiliteit en invloed vermengen zich met de toekomstige inrichting van de staat, de positie van religie, etnische en religieuze minderheden en politieke, individuele en culturele rechten en vrijheden.

De regio in 2013

Is het verdere uiteenvallen van de Arabische maatschappij en staat onder invloed van botsende rechten, interne chaos en buitenlandse inmenging onafwendbaar in 2013?

Libanon, waar anderen hun oorlogen voerden

Libanon heeft zich altijd gekenmerkt door zijn zwakke staat. Het land bestaat uit een veelheid van religieuze minderheden die onderling de macht verdelen op basis van het aantal leden die de verschillende religieuze gemeenschappen tellen. Deze proportionaliteit gaat zover, dat zelfs het leger is samengesteld uit minderheden naar ratio van hun bevolkingssterkte. Het gevolg was dat bij het minste of geringste conflict het land uiteen dreigde te vallen. Het maakte het land ook kwetsbaar voor buitenlandse invloeden; omringende landen vochten vaak hun onderlinge geschillen in Libanon uit, waar ze altijd wel een groep konden vinden die hun belangen wilde verdedigen. Het gevolg was dat het land nooit een eenheid is geworden en hele delen autonoom zijn, zoals het zuiden, waar de shi'itische Hezbollah de scepter zwaait, of het noorden, waar de soennitische salafis een rol spelen.

Een soortgelijke ontwikkeling dreigt nu in de rest van de Arabische landen. Regio's vallen weg, religieuze en etnische tegenstellingen gaan steeds meer een rol spelen, de centrale staat valt uiteen in elkaar beconcurrerende stromingen en belangengroepen, waardoor de bemoeienis van het buitenland (Turkije, Iran, de Golfstaten en China, Rusland, de Verenigde Staten en Europa) toeneemt. Deze trend kan alleen gekeerd worden als er nieuwe coalities ontstaan die dit proces van uiteenvallen kunnen voorkomen.

Dat hoeft niet het geval te zijn. In de strijd tussen islamisten en secularisten in Egypte en Tunesië is het duidelijk dat de meerderheidsstrategie van de islamisten geen succes is. Hoewel in Egypte de grondwet met een meerderheid is aangenomen, heeft de constitutie geen algemeen mandaat gekregen en is daardoor omstreden. Het verzet tegen de grondwet, nu en in de toekomst, zal de verdeeldheid vergroten.

Het is zelfs mogelijk dat de islamisten al over hun hoogtepunt heen zijn. Een groot voordeel van de blunders van de islamisten is dat in Tunesië en Egypte de secularisten zich voor het eerst hebben verenigd en veel sterker zijn geworden. Ook lijken maatschappelijke organisaties zich beter aan te sluiten bij het verzet tegen de islamisten.

Veel hangt af van de wijze waarop verkiezingen in 2013 gevoerd zullen worden. Egypte stevent af op chaos als de Moslimbroederschap haar meerderheidsstrategie handhaaft en probeert met de salafisten de verkiezingen te winnen. De kans is echter groot dat de Broederschap toch bakzeil haalt en probeert door middel van consensus te regeren. Zij zal die consensus dan eerst tot stand moeten brengen en de rechten en vrijheden van veel maatschappelijke organisaties moeten erkennen.

Het lijkt erop dat de slechte economische situatie een compromis zal uitlokken. Voor iedereen was het afgelopen jaar een stoomcursus politiek. Het besef bij de islamisten dat ze in het huidige vrije politieke systeem afgerekend zullen worden op hun concrete maatregelen om maatschappelijke en vooral economische problemen (zoals een hoge werkloosheid) op te lossen, maakt ze pragmatisch. Druk van het Westen, in de vorm van leningen van het IMF, de Wereldbank en de Europese Unie, zal daarin een rol spelen.

Consensus of in ieder geval een veel subtielere politiek die rekening houdt met de oppositie en de rechten en vrijheden van de ander, is ook een voorwaarde om de nationale eenheid te bewaren en te voorkomen dat de hele regio, net als Libanon, een gebied wordt waar andere landen hun oorlogen voeren. In Egypte is het zelfs voorwaarde voor het voorkomen van een staatsgreep; voor de Syrische Nationale Raad en de nieuwe Libische regering is het voorwaarde voor behoud van de eenheid van het land.

Voor al deze ontwikkelingen is de burgeroorlog in Syrië een serieuze bedreiging. Ten eerste leidt

deze oorlog tot grote instabiliteit in de regio. Het uiteenvallen van Syrië zou de middelpuntvliedende krachten in de andere landen verder versterken. In Egypte zou de instabiliteit het leger aan de macht kunnen helpen als de Broederschap niet bij machte is het land te regeren. In Jordanië zou het koningshuis in gevaar kunnen komen als ze overweldigd wordt door de massale vluchtelingenstromen. Alle landen zullen te maken krijgen met radicale jihadi-stromingen die hun leden naar Syrië zullen sturen om daar te vechten.

Dat uit de huidige ontwikkelingen een geheel andere Arabische maatschappij te voorschijn zal komen, staat echter vast. De roep om meer civiele, politieke en sociale rechten in de Arabische wereld is onafwendbaar vanwege ontwikkelingen op lange termijn, zoals betere scholing, het uiteenvallen van patronagesystemen, aantasting van het patriërchaat en meer kennis van de rest van de wereld. De roep om rechten zal ook de Golfstaten bereiken zodra ze daar steeds minder in staat zijn hun explosief groeiende bevolkingen af te kopen. Zelfs de salafisten - altijd gezien als reactionair en monotoon - zijn veel diverser dan wij denken. De toenemende politisering en de ontwikkeling van de nieuwe sociale en politieke krachten leiden naar andere structuren, waarin een evenwicht moet worden gevonden tussen de nieuwe belangen zoals die na de opstanden van 2010-2011 zijn opgekomen.

Het is mogelijk dat de islamisten al over hun hoogtepunt heen zijn